

УДК 910:001.8

ЗАСАДНИЧІ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ НОВІТНЬОЇ ГЕОГРАФІЇ

Штойко П.

Львівський національний університет імені Івана Франка

Окреслено засадничі проблеми новітньої географічної науки, її емпіричної й теоретичної бази. На етапі становлення вона орієнтувалася на описову сутність предмету (на емпіричний шлях), що не спонукало ставити питання про метод дослідження (описова парадигма). Географії в очікуванні систематичної, організованої і професійної науки довелося вийти на вищий науковий рівень. У новітній українській географії описовою й теоретичною межею слугує поява праці С. Рудницького «Нинішня географія», 1905 р.

З проникненням у географічну науку системного аналізу з'являються нові тенденції, змінюються підходи до їх проблем. Системні дослідження пов'язують знання в єдине ціле, а історичні – з методологією. Ув'язуючи історію науки з методологією (історією філософії) можна її реконструювати, опираючись на вихідні логічні схеми.

Ключові слова: новітня географічна наука, її становлення, описова й теоретична географія, системний аналіз, методологія, реконструкції, логічні схеми.

Постановка наукової проблеми. Новітня географічна наука та її подальший розвиток пов'язані зі складним процесом становлення та організації й проходили у вкрай непростих соціально-політичних і культурних умовах. Відсутність на початку минулого сторіччя географічної спеціальності була наслідком невизначеності її предметної області та засвідчувала про кризу, якої вона зазнавала. Одним із головних її завдань було дослідження особливостей поширення та генезису форм земної поверхні, що, правда, зводилося воно переважно до геоморфології. На протязі етапу становлення географії, її понятійно - логічний розвиток здійснювався як результат критичного осмислення предмету і завдань із своєрідним пошуком емпіричних об'єктів.

Засадничі положення формування географії етапу її становлення базувалися на цілісному землезнавчому підході щодо предмету географії О. Гумбольдта, і К. Ріттера, що формував крайнознавчі (регіональні) дослідження. В подальшому відмінності цих напрямів лягли в основу природничої (фізичної) і соціальної географічної науки.

Виклад основного матеріалу. Виокремлення географії як окремої науки, закладення надійної емпіричної, а згодом теоретичної бази було головним її завданням у другій половині XIX ст. Це вимагало обґрунтування методологічних засад, з'ясування предмету географії, її завдань, структури і місця в системі наук.

Замість злагодженої і окресленої системи знань географія кінця XIX ст. не мала чітких методологічних принципів. Вона орієнтувалася на описову сутність предмету (на емпіричний шлях) і приймалася як цілком природне, що відповідає панівному розумінню завдань, цілей наук, які прийняті серед вчених того часу. Описовість географічної науки не викликала потреби ставити питання про її метод дослідження, не заставляла

географів задуматися над її філософсько-методологічними проблемами і не пробувала вийти з рівня емпіричного науково-географічного пізнання. Орієнтація географії на емпіричний шлях була звичним еволюційним і природним ходом розвитку науки свого часу й відповідала її панівним завданням і цілям. Зусилля географів однобічно сприймали наукову картину світу, спрощеної пояснювали, а діяльність проектувалася на описову парадигму. До того ж географи, незважаючи на величезний емпіричний матеріал, за невеликим виключенням пробували провести критичний погляд на оцінку своїх досягнень. Якщо в попередніх століттях описова географія була всеохоплюючою, то в XIX ст. – в першій половині XX ст. ведучою залишалася німецька географія. Без перебільшення можна стверджувати, що вся європейська географія середини XIX ст. розвивалася за напрямками, закладеними О. Гумбольдтом і К. Ріттером та деякими іншими вченими. Нелегким є з'ясування причин такої ситуації і, відповідно, відсутності міцного базису, перебільшенню значення здобутків окремих географів та напрямів, які вони розвивали, а той окремих національних географій. Найвидатніша праця О. Гумбольдта «Космос» (1845) є пам'яткою епохи вченого, але вона не проклала нових засадничих шляхів в географії. Здобутки О. Гумбольдта трималися на філософських і культурних традиціях, характерних для німецької культури кінця XVIII – початку XIX ст., що було тісно пов'язано з новим віянням того часу.

Українська географія в особі С. Рудницького і П. Тутковського, А. Синявського, М. Дольницького, В. Гериновича, О. Степанів, В. Кубійовича та ін. підтримувала наукові зв'язки з західноєвропейською й шукала зразків своїх систематичних викладів як цілісної системи наукового знання і прагнула вийти на вищий науковий рівень. У ній межа описової і теоретичної географії припадає на

час появи праці С. Рудницького «Нинішня географія» (1905). І хоч після її появи знакового перелому в українській географії не спостерігалось то лише тому, що це дослідження було мало знане: у теоретичних розвідках П. Тутковського, А. Синявського, ін. географів Наддніпрянської України, поклики на згадану працю С. Рудницького відсутні. У відборі матеріалів для аналізу стану і розвитку географії на увагу заслуговують перш за все географічні монографії і фахові дослідження в статтях. Відбір матеріалу (критерії відбору) пов'язаний з напрямками і результатами досліджень. У багатьох досліджуваних в Україні географічних працях вжите у заголовку (і не лише) слово «географія» розходиться з подальшим поглибленим вивченням і наповненням її змісту. А тому необхідно тематику науки поєднувати з іменами (постатями) географії, школами, їх напрямками й проблематикою.

Коли мова заходить про рівень розвитку науки, зокрема початкуючий, про збір та перевірку достовірності даних і матеріалів, йдеться не стільки про науку як таку, а про знання. Наука опирається на причинно-наслідковий апарат, на пізнання предмету шляхом правильної дедукції, або на з'ясуванні його причини.

Наукове пізнання, зокрема в географії базується на принципах, що стосуються спостереження об'єктів і явищ на земній поверхні. Щоб спостерігати необхідно мати попередні поняття, набуті шляхом вивчення і тривалого розвитку; проводити систематичні спостереження предмету в різних його аспектах. Велика кількість зібраного матеріалу спричинює меншу ймовірність помилок в узагальненнях. Зібрані факти необхідно було проаналізувати, вникаючи в їх суть, а не підганяти в усталені погляди; з фактів розкривають причинно-наслідкові зв'язки.

Водночас, володіючи багатим і різноманітним матеріалом, географи не створили наукової інституції, яка б займалася систематизацією, а той створенням наукової організації, що об'єднувала б географічні дослідження і направляла їх в належне русло. Систематичної, організованої і професійної географічної науки доводилося очікувати щонайменше кінця XIX – початків XX ст. Не пройнявшись передовою гносеологією, вона залишалась на описовому рівні. Навіть Б. Вареніус не поставив проблему методу географічного пізнання в центрі уваги. Він обмежився визначенням предмету географії та спробою класифікації географічних наук. Можливо він вважав, що географія мала б займатися виключно своїми предметними заняттями, а не індуктивним методом. До речі, проблема методу в науково-географічному пізнанні

ще тривалий час і після Б. Вареніуса не ставилася і не була реалізована в географічній науці. Не робилося спроб розвинути емпіричну географію паралельно з описовою географією. Емпірична парадигма, яка із-за таких умов могла утвердитись по-іншому, розгорнула галузеві напрямки географії.

Ознакою будь-якої науки є спадкоємність знань. На початках (за П. Гаггетом) – це ізольовані дослідження окремих вчених, з часом цілеспрямований колективний науковий пошук, проведення пошукових робіт на рівні державних та міжнародних організацій. Фіксувати їх в часі нелегко, так як кожна з цих фаз має місце й сьогодні в різних галузях географічної науки, в різних країнах, в певні моменти їх розвитку тощо. Кожну фазу віддзеркалюють найбільш рельєфні постаті, імена вчених вибирають з метою проілюструвати з їх допомогою становлення ключових напрямів науки, збереження її головних ознак, тенденцій розвитку. Так, немислимо уявити собі українську географію першої половини XX ст. без наукової спадщини С. Рудницького, П. Тутковського, А. Синявського, В. Садовського, В. Кубійовича, ін. Що стосується нашого, XXI ст., то близькість історичної перспективи не дозволяє виділити з усією визначеністю ключові фігури таких масштабів. Позаминуле – XIX ст. знаменує появу взаємопов'язаних досліджень, виникають наукові товариства, а також об'єднання створені за професійним принципом (географи з університетів, науково-дослідних організацій, ін.). П. Гаггет підкреслює, що розвитку географії в Німеччині сприяло утвердження її як університетського предмету і географічних факультетів, в т. числі створення державних наукових центрів: «до 1880 р. в ній уже існувало декілька географічних факультетів» [5, с.656].

Географи на кожній із стадій розвитку географічної науки знову і знову намагалися визначити її зміст. Він багато в чому залежав (і залежить) від ідей та методів дослідження, які успадковує в більш спеціалізованих науках. В цілому в географії (і не тільки) окреслюються чотири тенденції, які П. Гаггет детально характеризує як 1) «ріст об'єму досліджень» (кількість наукових робіт з географії); 2) поділ географії на вузькоспеціальні її галузі із обмеженим колом питань, при цьому, правда, з'являються спеціалісти – географи; 3) «зростаюче зацікавлення кількісних методів дослідження» (математичні, картографічні, статистичні та ін. методи); 4) «географія людини» (антропогеографія та суспільна географія) [5, с.656]. Ця тенденція притаманна й економгеографам, які дедалі частіше зіштовхуються з «позитивістською» сутністю багатьох географіч-

них досліджень (позитивізм – філософський підхід, що виходить з уявлень про те, що наш чуттєвий досвід є єдиним джерелом правильної інформації про світ і довкілля).

З проникненням в географічну науку системного аналізу з'являються нові тенденції, змінюються підходи до їх проблем. Узагальнення і факти, які отримує дослідник із праць своїх попередників набувають нового висвітлення, піддаються перегляду і переосмисленню. Системні дослідження пов'язують знання в єдине ціле, а історичні дослідження – з методологією. Цей зв'язок можна простежити не лише в працях істориків, а вчених різних спеціальностей.

Історію науки можна збагнути (і відповідно) реконструювати, ув'язуючи її з методологією (історією філософії). З її допомогою можна відобразити широкий спектр думок вчених в науковій діяльності і її організації. Необхідно описати рухи і зміни, недоліки і переваги історії наукової думки. В географії й досі не приймають методологію як спеціальну наукову дисципліну, й досі в ній актуальні її суперечливі слова про те, що не належить вважати її вартісною [1].

У розвитку наукового поступу мають вплив два філософські напрями: 1) індуктивна філософія науки (теорії з'являються з фактів) і йде від фактів-спостережень до теорій, які мають приводити до відкриттів; 2) конвенціоналістська філософія, згідно якої науковій теорії є матрицею для класифікації фактів, їх систематизованого пояснення [3].

Реконструкція історії науки пов'язана з вихідними логічними схемами, що включають висунення гіпотези чи теорії, а також історичної інтерпретації, теоретичного осмислення, а звідси можливості обґрунтованого аналізу нагромадженого знання. Методологічною проблемою вибудови цілісної картини знань минулого – історії розвитку науки є врахування не лише атрибутивних форм науки – предмету, об'єкту (предметного поля досліджень), теорії, методів, результатів самої науки, але й загальні ідеї конкретно-історичного часу, саму історичну вивченість досліджуваної проблеми. Для дослідника науки кожен важливий науковий факт зберігає свою цінність у вибудові цілісного процесу наукової картини світу того чи іншого періоду як невід'ємної передумови реконструкції; згаданий факт можна виділити як окрему складову або ж розглядати у контексті загального процесу, знання історії науки виражаються і в структурі єдиного знання (їх принципах на основі нових концептуальних засад). Обопільні основи єдності наукових знань (минулого і сучасного) входять у завдання дослідника науки. Звідси важливим є не лише виявлення історико-наукового

дослідження як явища чи факту, а й неперервності знань минулого і сучасного. У будь-якій цілісній системі знань пов'язані не лише логічні (теоретико-методологічні) передумови розвитку науки, а й умови існування (історичні, політичні, соціальні). Умови становлення наукової дисципліни нероздільно пов'язані з умовами існування конкретної суспільної системи.

Аналіз історичного розвитку будь-якої науки, в т. числі і географії виявляє одну характерну закономірність процесу пізнання – тенденцію досліджувати явища в усе менших просторово – часових масштабах і спробах детальнішого вивчення процесів, які їм притаманні. Дослідник повинен максимально використати тексти, які вивчає, щоб вловити думку в стані її формування в нас, в момент її появи вона є іншою ніж та, що увійшла в історію.

Дж. Холтон подає детальний аналіз тієї фази роботи вченого, в якій проходить зародження нових ідей, об'єднуючи вивчення публікації з різними свідченнями, зафіксованими в листах, щоденниках, інтерв'ю, лабораторних журналах, ін. За згаданим автором, тематичний аналіз – природне і необхідне доповнення до стандартного аналізу наукового знання, яке обмежується головним чином емпіричним і аналітичним (логіко-математичним) змістом, у позитивістів воно оцінювалося як система осмислених висловлювань. Теми, на його переконання, що визначають постановку питання, програм досліджень, уподібнені до «оригінальних індукцій», необхідним компонентом яких є творча індукція вченого. Народження думки визначають середовище і момент часу в процесі його прояву і розвитку. Дж. Холтон говорить про вивчення унікальних та індивідуальних ознак особистості вченого, які накладаються на деяку історико-наукову доктрину [6, с. 21].

Адепт науки, крім критичного аналізу матеріалів як основи роздумів вченого, повинен знати велике число аналогічних текстів епохи, які вивчаємо, щоби уникнути серйозних помилок при їх інтерпретації і проникнутися фундаментальними позиціями. Вони визначали орієнтації «стилю» досліджуваних авторів. Ці орієнтації та позиції повинні виступити в якості окремих випадків в рамках культури досліджуваної епохи. Для дослідника стає зрозумілим, що проблема генезису є цілком незалежною від проблеми їх верифікації, яка є другим етапом роботи думки вченого.

Поняття чи гіпотеза можуть бути перенесені прямо або за аналогією від одного класу речей до іншого і з однієї науки в іншу науку. Принцип аналогій є вкрай важливим у вивченні процесу її становлення і розвитку. Наприклад, «математичні

процеси і хід міркування в різних науках так подібні один до одного, що знання однієї науки може стати надзвичайно корисним при вивченні іншої»[2, с.7]. Близьку думку розвинула Е. Мецжер. Вона стверджувала, що одному й тому ж класу речей можуть відповідати множинність різних гіпотез подібно поясненню світлових явищ корпускулярною і хвильовою теорією[7].

За К. Поппером наукове знання включає особливий світ ідей і виокремлює світ фізичної реальності від світу людських сприйнять та відчуттів. Історія науки – це процес здійснення науковою діяльністю шляхів осягнення здобутих результатів, мотивів дослідницької діяльності роботи вченого. Її спадкоємне знання має мало спільного з теорією як системою.

Щоб написати справжню історію наукових ідей і осягнути сутність наукового поступу у їх пізнанні необхідно розмежувати історію теорії від її систематики (від теорії як системи). Наукове знання успадкувало більш менш важливі досягнення минулого. Тому вчений у повсякденній праці не завжди має потреби у знанні історії цих ідей й теорій, якими він оперує, однак він мав би бути обізнаний із їх сучасною систематикою.

Справжня історія наукових ідей – це соціальний процес і він не може бути зрозумілим без звернення до логіки наукового знання як такого; історія природознавства є історією заміни одних теорій (теорій як систем) іншими теоріями. Щоб зрозуміти і описати як ця заміна відбувається, немає необхідності вникати в її логічну суть. Дослідник науки не повинен обмежуватися коротким викладом резюме теорій минулого чи розкладом їх в хронологічному порядку з короткими біографіями творців тих теорій (йдеться про реальну комбінацію історії систематики). Історія географічної науки мала б включати події і аспекти її минулого, які не увійшли безпосередньо в сучасний стан знання: розумні для свого часу, але помилкові з нашої точки зору поняття, які були відкинуті опісля; невірні заходи, тепер уже архаїчні доктрини, повні досягнень і помилок минулого.

Висновки: незважаючи на чималу кількість праць з географії взагалі та історії географії зокрема під географією не було підведено гносеологічної основи. Більшість дослідників не враховували й не адаптовували принципів філософських напрацювань до географічного пізнання як і не усвідомлювалися до кінця прогресивні тенденції розвитку наукової методології.

Штойко П. Основные проблемы становления новейшей географии. Определены основные проблемы новейшей географической науки, ее эмпирической и теоретической базы. На этапе становления она ориентировалась на описательную сущность предмета (на эмпирический путь), что не побудило ставить вопрос о методе исследования (описательная парадигма). Географии в ожидании систематической, организованной и профессиональной науки

Література

1. Геттнер А. География, ее история, сущность и методы. / А. Геттнер. Под ред. Н. Баранского. – Л. – М.: Гос. изд-во, 1930. – 416 с.
2. Максвелл Дж. Статьи и речи. / Дж. Максвелл; [Перевод с англ. Сост. и коммент. У. И. Франкфурта]. – М.: Наука, 1963. – 422 с.
3. Мороз С. А. Методология географической науки: Навч. посібник / С. А. Мороз, В. І. Онопрієнко, С. Ю. Бортник – К.: Заповіт, 1997. – 333 с.
4. Олійник Я. Географічна наука в Україні: становлення і розвиток / Я. Олійник – К.: Ніка-Центр, 2007. – 148 с.
5. Хаггет П. Идущим в географию / П. Хаггет // География: синтез современных знаний Пер. с англ. – М.: «Прогресс», 1979. – С. 650 – 673.
6. Холтон Дж. Тематический анализ науки: пер. с англ. / Д. Холтон. Сост. А. Е. Левина; Общ. ред. и послесл. С. Р. Микулинского. – М.: Прогресс, 1981. – 383 с.
7. Черняк В. С. А. Койре – философ и историк науки (Предисловие) / В. С. Черняк / Койре А. Очерки истории философской мысли. О влиянии концепции на развитие научных теорий. / Перевод с франц. Я. А. Лятерера. – М.: Прогресс, 1985. – С. 267 – 281.

References

1. Baranskii N. (Ed.) *Gettner A. Geografija, ee istorija, sushhnost' i metody (1930)* [*Geography, its history, nature and methods*]. Leningrad – Moscow: Gos. izd-vo, 416 p. [in Russian]
2. Maksvell Dzh. *Stat' i i rechi.* [*Articles and Speeches*] Moscow: Nauka, 1963, 422 p. [in Russian]
3. Moroz S. A. Onopriienko V. I. Bortnyk S. Yu. *Metodolohiia heohrafichnoi nauky* [*The methodology of geography*]. Kyiv: Zapovit, 1997, 333 p. [in Ukrainian]
4. Olijnyk Ya. *Heohrafichna nauka v Ukraini: stanovlennia i rozvytok* [*Geographical Science in Ukraine: Formation and development*]. Kyiv: Nika-Tsentr, 2007, 148 p. [in Ukrainian].
5. Hagget P. (1979). *Idushhim v geografiju* [*Going into the geography*] *Geografija: sintez sovremennyh znaniy* [*Geography: synthesis of current knowledge*]. Moscow: Progress, , pp. 650 – 673. [in Russian]
6. Levina A. E. (Comp.) Mikulinskii S.R. (Ed.) *Holton Dzh. Tematicheskij analiz nauki* (1981) [*Thematic analysis of science*]: Moscow: Progress, 383 p. [in Russian]
7. Chernjak V.S. (1985) A. Kojre – filosof i istorik nauki (Predislovie) [A. Koyre - philosopher and historian of science (Foreword)] *Kojre A. Ocherki istorii filosofskoj mysli. O vlijanii koncepcii na razvitie nauchnyh teorij* [*Essays on the history of philosophical thought. On the influence of the concept of the development of scientific theories. J.* Moscow: Progress, pp. 267 – 281 [in Russian]

пришлось выйти на более высокий научный уровень. В новейшей украинской географии описательной и теоретической границей служит появление труда С. Рудницкого «Нинішня географія», 1905 г.

С проникновением в географическую науку системного анализа появляются новые тенденции, меняются подходы к их проблемам. Системные исследования связывают знания в единое целое, а исторические – с методологией. Увязывая историю науки с методологией (историей философии) можно ее реконструировать, опираясь на исходные логические схемы.

Ключевые слова: новейшая географическая наука, ее становление, описательная и теоретическая география, системный анализ, методология, реконструкции, логические схемы.

Shtoyko P. Fundamental problems of forming contemporary geography. The fundamental problems of contemporary geographic science, its empiric and theoretical basis have been outlined. It oriented to the descriptive nature of the subject (empiric way) at the stage of the formation and it did not motivate to put a question about the method of the research (descriptive paradigm). Geography had to reach a higher scientific level in anticipation of systematic, structural and professional science. In the contemporary Ukrainian geography the work of S. Rudnytskyi «Current Geography» 1905 serves as a descriptive and theoretical delimitation.

When the system analysis penetrates into the geographic science, new tendencies appear and the approaches to their problems change. Systematic researches bind knowledge into a single unit and historical ones are bound with methodology. The history of science can be reconstructed when it is bound with methodology basing on the output logic schemes.

Key words: contemporary geographic science, its formation, descriptive and theoretical geography, system analysis, methodology, reconstructions, logic schemes.